

The Greek Review of Social Research

Vol 118 (2005)

118 Γ´

Judith Allen, James Barlow, Jesus Leal, Thomas Maloutas and Liliana Padovani, 2004, Housing and welfare in Southern Europe, Oxford, Blackwell

John Doling

doi: [10.12681/grsr.9524](https://doi.org/10.12681/grsr.9524)

Copyright © 2016, John Doling

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Doling, J. (2016). Judith Allen, James Barlow, Jesus Leal, Thomas Maloutas and Liliana Padovani, 2004, Housing and welfare in Southern Europe, Oxford, Blackwell. *The Greek Review of Social Research*, 118, 189–199. <https://doi.org/10.12681/grsr.9524>

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

Οι ακόλουθες τρεις βιβλιοκριτικές έχουν δημοσιευτεί σε ισάριθμα ξένα περιοδικά, από όπου μεταφράστηκαν στα ελληνικά, και αφορούν το βιβλίο των:

Judith Allen, James Barlow, Jesús Leal, Thomas Maloutas and Liliana Padovani, 2004, *Housing and welfare in Southern Europe*, Oxford, Blackwell, 228 σελ., ISBN 1 4051 03078

Από τον John Doling

στο *Housing, Theory and Society*, December 2004, Vol. 21, No 4, Routledge, Taylor and Francis Group.

Αυτό το βιβλίο θα έπρεπε να είχε βγει νωρίτερα – κατά πολλές έννοιες. Από πληροφορίες που είχαμε από το διεθνή χώρο μελετών για τη στέγαση, ότι αυτό το πιάτο προετοιμαζόταν το γνωρίζαμε από καιρό. Περιμένοντάς το ανυπόμονα λόγω της συγκεκριμένης ομάδας των συγγραφέων, το βιβλίο επρόκειτο να καινοτομήσει ως προς την επιλογή των χωρών – Ελλάδα, Ιταλία, Πορτογαλία και Ισπανία.

Από άποψη καθαρά αριθμού ερευνητών και δημοσιεύσεων, στην Ευρώπη οι μελέτες που αφορούν τη στέγαση έχουν σε μεγάλο βαθμό κυριαρχηθεί από βόρειες χώρες, τη Σουηδία, την Ολλανδία και το Ηνωμένο Βασίλειο ιδιαίτερα. Παρά το συνολικό μέγεθος του πληθυσμού και την έκταση των τεσσάρων νότιων χωρών και παρά την αύξηση του αριθμού των βορειο-Ευρωπαίων ως τουριστών, αγοραστών δεύτερης κατοικίας ακόμη και μόνιμων κατοίκων, έχουν σχετικά παραμεληθεί

ως περιοχή ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος όσον αφορά το θέμα στέγασης: αυτό είναι το πρώτο βιβλίο που εξετάζει εκτενώς τα στεγαστικά τους συστήματα, που είναι ελάχιστα προσβάσιμα στους ειδικούς ερευνητές πέραν των ορίων τους.

Καθώς διατρέχουμε το βιβλίο, εντοπίζουμε δύο κύρια θέματα. Το πρώτο είναι ότι οι τέσσερις χώρες έχουν στεγαστικά συστήματα που είναι αρκετά όμοια μεταξύ τους όπως και αρκετά διαφορετικά από εκείνα της βόρειας Ευρώπης, που θα μπορούσαμε να πούμε ότι συνιστούν μια διακριτή οικογενειακή ομάδα ή μοντέλο. Η διακριτότητά τους ταυτίζεται με υψηλά ποσοστά ιδιόκτητης κατοικίας – σε όλες τις περιπτώσεις πάνω από 60%, φθάνοντας στην περίπτωση της Ελλάδας το 78% και της Ισπανίας το 82% – σε συνδυασμό με χαμηλά ποσοστά κοινωνικής κατοικίας. Επιπλέον, ενώ πολλοί άνθρωποι ζουν σε συνθήκες

συνωστισμού σε χαμηλής ποιότητας σπίτια, ένα σημαντικό ποσοστό έχει πρόσβαση σε δεύτερη κατοικία, ενώ πολλά σπίτια είναι άδεια. Αυτοί οι δύο τύποι στέγασης υπολογίζονται μεταξύ ενός πέμπτου και ενός τρίτου του εθνικού αποθέματος. Η διάκριση εντοπίζεται επίσης στα σχετικά υψηλά επίπεδα καινούργιων κατασκευών, που είτε γίνονται από μεγαλοκατασκευαστές είτε πρόκειται για αυτοκατασκευές.

Το δεύτερο θέμα είναι ότι, προκειμένου να κατανοήσουμε πλήρως τη διακριτότητα του νοτιο-ευρωπαϊκού στεγαστικού μοντέλου, η ανάλυση θα έπρεπε να τοποθετηθεί εντός των ευρύτερων κοινωνικών δομών που είναι και οι ίδιες διακριτές. Δεν είναι μόνο ότι το στεγαστικό τους σύστημα είναι διακριτό, σ' αυτή την περίπτωση, αλλά ότι η διακριτότητα του στεγαστικού μοντέλου προέρχεται –και είναι μέρος– από τη διακριτότητα του κοινωνικού τους μοντέλου. Οι συγγραφείς συνοψίζουν το κοινωνικό μοντέλο παραπέμποντας σε τέσσερις διαστάσεις. Πρώτα-πρώτα, ως κοινωνική και οικονομική μονάδα, η οικογένεια στη νότια Ευρώπη απλώνεται σε όλες τις εν ζωή γενιές και όλους τους απογόνους και όχι, όπως συμβαίνει συχνά στη βόρεια Ευρώπη, μόνο στην ξεχωριστή ή στην πυρηνική οικογένεια. Αυτό συνδυάζεται με αυτό που οι συγγραφείς αναφέρουν ως έννοια της πατριικής κληρονομιάς –που πρόχειρα μεταφράζεται ως κληρονομιά, περιουσία, το σύνολο των

περιουσιακών στοιχείων–, με την παράδοση αυτοστέγασης και την απουσία ή «έλλειμμα» κράτους. Ένα παράδειγμα από τη λειτουργία αυτού του κοινωνικού μοντέλου είναι ότι η στέγαση των νέων ενήλικων συχνά θεωρείται όχι απλώς θέμα των ίδιων ως ατόμων ή της κοινωνίας γενικά, αλλά μέρος του προγράμματος των οικογενειών τους, που αποτελεί τόσο δέσμευση όσο και κεφάλαιο για όλη την οικογένεια.

Έτσι λοιπόν, άξιζε που περιμέναμε αυτό το βιβλίο; Σίγουρα – και όχι μόνο για τις χώρες στις οποίες εστιάζει. Κατά πολλούς τρόπους αποτελεί μοντέλο: μια προσέγγιση που τοποθετεί το θέμα της στέγασης σ' ένα πολύ ευρύτερο πλαίσιο από στεγαστικές πολιτικές και μέγεθος πληθυσμού· ένας πετυχημένος συνδυασμός στατιστικών και άλλων πληροφοριών με θεωρητικά ενημερωμένη ανάλυση και μια σφιχτοδεμένη και καλά στηριγμένη παρουσίαση. Συνολικά, η Judith Allen και οι υπόλοιποι συγγραφείς έχουν κάνει μια σημαντική συνεισφορά στη γραμματεία των μελετών που αφορούν τη στέγαση όποιος ενδιαφέρεται για συγκριτικές στεγαστικές μελέτες –σπουδαστές και έμπειροι ερευνητές εξίσου– αυτό το βιβλίο πρέπει να το διαβάσει.

John Doling

School of Social Sciences
University of Birmingham, UK

Από τον Joris Hoekstra
στο *European Journal of Housing Policy*, April 2005, Vol. 5, No 1, Routledge,
Taylor and Francis Group

Ο χώρος της διεθνούς συγκριτικής έρευνας όσον αφορά τη στέγαση έχει επί μακρόν παραμελήσει τα μεσογειακά μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Πορτογαλία, Ισπανία, Ιταλία, Ελλάδα). Καθώς λείπουν η απαραίτητη γνώση, τα δεδομένα και οι γλωσσικές δεξιότητες (ή συνδυασμός αυτών), πολλοί μελετητές έχουν παραλείψει τελείως αυτές τις χώρες από τις διεθνείς συγκρίσεις τους. Παρά τη σπανιότητα εμπειρικών μελετών, οι περισσότεροι ερευνητές ενστικτωδώς υποθέτουν ότι τα στεγαστικά συστήματα στη νότια Ευρώπη είναι διαφορετικά από εκείνα στη δυτική και τη βόρεια Ευρώπη. Ωστόσο, είναι δύσκολο να εξειδικεύσουμε και να ερμηνεύσουμε αυτές τις διαφορές, πόσο μάλλον να τις εξηγήσουμε. Το *Housing and Welfare in Southern Europe* καλύπτει θαυμάσια αυτό το χάσμα.

Το βιβλίο γράφτηκε από μια ομάδα πέντε συγγραφέων: δύο ερευνητές από το Ηνωμένο Βασίλειο (Allen και Barlow), και από ένας, αντίστοιχα, από την Ισπανία (Leal), την Ελλάδα (Maloutas) και την Ιταλία (Padovani). Σε όλο το βιβλίο οι συγγραφείς αναλύουν τα νοτιο-ευρωπαϊκά στεγαστικά συστήματα ως μέρος ενός ευρέος προνοιακού συστήματος που λειτουργεί στα επίπεδα του κράτους, της αγοράς και της οικογένειας. Θεωρώντας ότι τα προνοι-

ακά συστήματα και η στέγαση είναι αλληλένδετα, οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι τα μεσογειακά προνοιακά συστήματα έχουν γεννήσει στεγαστικά συστήματα που προσιδιάζουν στη νότια Ευρώπη.

Εκτός από την εισαγωγή, το βιβλίο αποτελείται από έξι κεφάλαια. Το κεφάλαιο 2 περιγράφει τέσσερα διακριτά χαρακτηριστικά των νοτιο-ευρωπαϊκών στεγαστικών συστημάτων: υψηλά ποσοστά ιδιόκτητης κατοικίας, υψηλή αναλογία δευτερεύουσας κατοικίας, σημαντικός ρόλος της οικογένειας στο να στηρίζει την πρόσβαση στη στέγαση και υψηλός βαθμός αυτοστέγασης. Το κεφάλαιο 3 πραγματεύεται το πλαίσιο μέσα στο οποίο έχουν αναπτυχθεί τα νοτιο-ευρωπαϊκά στεγαστικά συστήματα: συγκεκριμένα, τις διαδικασίες της οικονομικής ανάπτυξης, της αστικοποίησης και της δημογραφικής αλλαγής.

Το κεφάλαιο 4 περιέχει το θεωρητικό πλαίσιο του βιβλίου. Μετά από μια εκτενή συζήτηση για τη θεωρητική γραμματολογία όσον αφορά προνοιακά συστήματα γενικώς και για τη σχέση μεταξύ στέγασης και πρόνοιας ειδικώς, οι συγγραφείς καταλήγουν ότι τα νοτιο-ευρωπαϊκά προνοιακά συστήματα έχουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά από κοινού: μια δημόσια διοίκηση όπου λαμβάνουν χώρα πελατειακές πρακτι-

κές, μια δυαδική αγορά εργασίας (μεγάλες διαφορές μεταξύ καλά προστατευμένων «από μέσα» και σε μεγάλο βαθμό απροστάτευτων «απ' έξω») και έναν θεμελιώδη ρόλο της οικογένειας όσον αφορά την εξασφάλιση προνοιακών υπηρεσιών. Αυτή η τελευταία πλευρά είναι κρίσιμη πράγματι, η κεντρική θέση των συγγραφέων είναι ότι η διακριτή σχέση μεταξύ οικογένειας και στέγασης διαμορφώνει τη φύση της στεγαστικής πολιτικής και πρόνοιας στις τέσσερις χώρες.

Το κεφάλαιο 5 αναπτύσσει λεπτομερώς αυτή τη συζήτηση. Πρώτα, οι συγγραφείς περιγράφουν ορισμένα χαρακτηριστικά της οικογένειας στη νότια Ευρώπη: διευρυνόμενος οικιακός ρόλος της γυναίκας, μεγάλη διαγενεακή βοήθεια και υψηλός βαθμός οικογενειακής αλληλεγγύης. Έπειτα, εκθέτουν πώς οι οικογένειες διαμορφώνουν τα νοτιο-ευρωπαϊκά στεγαστικά συστήματα παρόλο που η επίδρασή τους είναι πολλαπλή, είναι ιδιαίτερα σημαντική όσον αφορά την πρόσβαση στη στέγαση. Συχνά οι οικογένειες παρέχουν οικονομική υποστήριξη σ' αυτούς που αγοράζουν το πρώτο σπίτι, ενώ μια αξιοσημείωτη αναλογία νοικοκυριών έχουν αποκτήσει την κατοικία τους ως οικογενειακή δωρεά ή από κληρονομιά.

Επιπρόσθετα, η οικογένεια επιδρά επίσης ισχυρά στα πρότυπα οικιστικής κινητικότητας. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, το να μένει κανείς κοντά σε

συγγενείς αποτελεί συχνά τον πρώτο παράγοντα στις προτιμήσεις του νοικοκυριού όσον αφορά τον τόπο κατοικίας, που υπερισχύει σημαντικά έναντι παραγόντων όπως η εγγύτητα στην εργασία ή σε κοινωνικές και άλλες υπηρεσίες.

Το κεφάλαιο 6 πραγματεύεται τον κατά μεγάλο μέρος έμμεσο ρόλο του κράτους στα νοτιο-ευρωπαϊκά στεγαστικά συστήματα. Οι οικογένειες και η αγορά έχουν κατά κύριο λόγο την ευθύνη για την προμήθεια στέγης, το κράτος παίζει μόνο διευκολυντικό ρόλο. Αυτό συνεπάγεται ότι οι πολιτικές στέγασης κατά μεγάλο μέρος περιορίζονται σε άμεση ή έμμεση μεταβίβαση χρημάτων προκειμένου να στηρίξουν την πρόσβαση των οικογενειών στην ιδιοκατοίκηση. Επιπλέον, υπάρχει μικρό ενδιαφέρον για την ανάπτυξη ενός τομέα κοινωνικού ενοικίου. Τέλος, το σύστημα χωρικού σχεδιασμού δεν είναι πολύ αυστηρό και εναρμονισμένο με την αυτοστέγαση.

Το κεφάλαιο 7 συνοψίζει τα κύρια ευρήματα του βιβλίου και σκιαγραφεί μια ατζέντα για περαιτέρω έρευνα. Το τελευταίο τμήμα αυτού του κεφαλαίου ασχολείται με το μέλλον των νοτιο-ευρωπαϊκών στεγαστικών συστημάτων, με έμφαση στη σπουδαιότητα της συγκεκριμένης ιστορικής διαδρομής. Η αντοχή των στεγαστικών συστημάτων εγγυάται ότι τα στοιχεία των υποχρυσών προσεγγίσεων έχουν την τάση να διαρκούν. Έτσι, τα νοτιο-ευρωπαϊκά στεγαστικά συστήματα αναμένεται να

ακολουθήσουν μια ιδιαίτερη τροχιά για τη μελλοντική τους εξέλιξη.

Το *Housing and Welfare in Southern Europe* είναι ένα ενδιαφέρον και καλογραμμένο βιβλίο που δικαιούται πλατύ αναγνωστικό κοινό. Είναι το πρώτο βιβλίο που δημοσιεύεται στα αγγλικά και δίνει μια εκτενή επισκόπηση των διαδικασιών που καθιστούν τα νοτιο-ευρωπαϊκά στεγαστικά συστήματα διαφορετικά από εκείνα στην υπόλοιπη Ευρωπαϊκή Ένωση. Κατά συνέπεια, θα μπορούσε να γίνει ένα «κλασικό» βιβλίο αναφοράς για τους ερευνητές που μελετούν το θέμα της στέγασης και που η έρευνά τους επικεντρώνεται στις νοτιο-ευρωπαϊκές χώρες. Συν τοις άλλοις, το βιβλίο έχει μεγάλη σημασία από θεωρητικής πλευράς. Επιθέτοντας μια προοπτική προνοιακού συστήματος, συγχωνεύει το πεδίο της στέγασης μέσα στο πολύ ευρύτερο πεδίο της έρευνας για τα προνοιακά συστήματα. Ως τέτοιο, κάνει μια σημαντική συνεισφορά στη θεωρητική γραμματεία όσον αφορά τη διεθνή συγκριτική έρευνα για τη στέγαση.

Όμως το δυνάμει αναγνωστικό κοινό του βιβλίου είναι πολύ ευρύτερο από τους ερευνητές μόνο των συγκριτικών στεγαστικών συστημάτων. Μια και το βιβλίο λέει τόσα για τα προνοιακά συστήματα όσα και για τη στέγαση, θα είναι επίσης χρήσιμο και σ' αυτούς που ενδιαφέρονται για την έρευνα των προνοιακών συστημάτων

και για τη συγκριτική ευρωπαϊκή πολιτική. Επιπλέον, το βιβλίο μπορεί να αφορά αυτούς που χαράζουν πολιτική δείχνει ότι τα νοτιο-ευρωπαϊκά στεγαστικά συστήματα χαρακτηρίζονται από στεγαστικές πολιτικές που ωθούν τα νοικοκυριά να αναλάβουν την ευθύνη για τη δική τους στεγαστική κατάσταση. Παρόμοιες σκέψεις για το ρόλο της πολιτείας κυριαρχούν σε συζητήσεις για τη στέγαση, την «ενδυνάμωση» (empowerment) και τη διοίκηση σε πολλές δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες. Παρέχοντας λεπτομερείς πληροφορίες για το ρόλο της πολιτείας στα νοτιο-ευρωπαϊκά στεγαστικά συστήματα, το *Housing and Welfare in Southern Europe* θα μπορούσε να εμπνεύσει και να εμπλουτίσει αυτές τις συζητήσεις.

Τέλος, χωρίς να έχει και μικρότερη σπουδαιότητα, είναι σημαντικό να κατανοήσουμε ότι το βιβλίο απλώς σκιαγραφεί μια μερική εικόνα των νοτιο-ευρωπαϊκών στεγαστικών συστημάτων. Ενώ το βιβλίο δείχνει ότι αυτά τα συστήματα έχουν τα ίδια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, δεν εξετάζει αν τα κοινά αυτά σημεία οδηγούν και σε παρόμοια στεγαστικά αποτελέσματα. Συνεπώς, δεν παρέχει πολλές πληροφορίες για την ισχύουσα στεγαστική κατάσταση και για τις πραγματικές στεγαστικές πολιτικές σε καθεμιά απ' αυτές τις χώρες. Θέματα όπως τα όργανα στεγαστικής πολιτικής, οι στεγαστικές προτιμήσεις, το κόστος της στέγης και η ποιότητά της

μόλις που συζητούνται, αν και σπεύδω να πω ότι αυτό το σχόλιο αποτελεί μάλλον παρατήρηση παρά αιχμή για κριτική. Κρίνοντας γενικά, νομίζω ότι οι συγγραφείς μάς έχουν εφοδιάσει με ένα πολύ χρήσιμο πλαίσιο για την ανάλυση των νοτιο-ευρωπαϊκών στεγαστικών συστημάτων. Τώρα, περαιτέρω έρευνα είναι απαραίτητη για να δοκιμάσει αυτό το πλαίσιο και να το

συμπληρώσει με εμπειρικά δεδομένα. Ας ελπίσουμε ότι αυτό το εξαιρετικό βιβλίο θα εμπνεύσει άλλους επιστήμονες να ξεκινήσουν παρόμοια έρευνα.

Joris Hoekstra

OTB Research Institute for Housing,
Urban and Mobility Studies
Delft University of Technology,
The Netherlands

Από την Lila Leontidou

στο *Urban Studies*, September 2005, Vol. 42, No 10, Routledge, Taylor and Francis Group

Αυτό το νέο βιβλίο που προστέθηκε στη σειρά «Real Estate Issues», που επιμελούνται οι S. Brown, J. Henneberry και D. Ho, είναι μια ενδιαφέρουσα ανάλυση για το θέμα της στέγασης στο πλαίσιο μοντέλων προνοιακής πολιτικής στη νότια Ευρώπη και μια καλοδεχούμενη προσθήκη σε μια βιβλιογραφία που δεν αυξάνεται με ταχείς ρυθμούς. Πέντε συγγραφείς από ισάριθμους επιστημονικούς κλάδους –κοινωνιολογία, διοίκηση επιχειρήσεων, σπουδές για την κατοικία, γεωγραφία, χωροταξία– και σχεδόν άλλες τόσες πόλεις –Λονδίνο, Μαδρίτη, Αθήνα, Βενετία– επιχειρούν μια ανάλυση στοιχείων για τα στεγαστικά συστήματα, καθώς και ανάλυση ιδεών για τη στέγαση, το σχεδιασμό και τη δημόσια παρέμβαση, όπως αυτές είναι ριζωμένες σε κοινωνίες της νότιας Ευρώπης, και συζητούν για την αστικοποίηση, την οικογένεια (μάλλον παρά το «νοικοκυριό»), την αγορά εργασίας και την πολιτεία.

Μετά το εισαγωγικό κεφάλαιο 1 (Allen and Barlow) που εννοιολογεί τα θέματα που πρόκειται να αναλυθούν, με έμφαση στο μεταβαλλόμενο ρόλο των οικογενειακών στρατηγικών, στην πατρική κληρονομιά και στην αυτοστέγαση όσον αφορά τα στεγαστικά συστήματα –και καταλήγοντας σε μια προτεινόμενη βιβλιογραφία κατά χώρα που δεν είναι καθόλου ικανο-

ποιητική–, το γενικό τοπίο ως προς τη στέγαση στη νότια Ευρώπη περιγράφεται στο κεφάλαιο 2 (Leal). Τα βασικά χαρακτηριστικά των στεγαστικών συστημάτων επισημαίνονται με ευαισθησία και συγκρίνονται με αυτά της δεσπόζουσας «βόρειας» βιβλιογραφίας. Θα μπορούσαν να εγερθούν επιφυλάξεις για την ιδιαιτερότητα ορισμένων χαρακτηριστικών στο νότο, όπως η αναλογία «δευτερευουσών» κατοικιών, πολλές από τις οποίες δεν αποτελούν ιδιοκτησία κατοίκων του νότου. Πολλά από τα άδεια σπίτια κατά μήκος της Μεσογείου (βλ. πίνακα στη σ. 35) μπορεί να ανήκουν σε βορειο-Ευρωπαίους που έχουν καταλήξει να είναι τουρίστες με σταθερό κατάλυμα, στις ακτές και στην ύπαιθρο, ιδιαίτερα μετά το 1992, επακόλουθο συνθηκών και νομοθεσίας της ΕΕ (Leontidou and Marmaras, 2001). Το κεφάλαιο 3 (Maloutas) ακολουθεί με ένα ζήτημα κατά το οποίο στην αστικοποίηση κεντρικότερος είναι ο ρόλος της στέγασης παρά της βιομηχανοποίησης – ζήτημα που παρουσιάστηκε από αρκετούς συγγραφείς από τη δεκαετία του 1960. Το κεφάλαιο καταλήγει με μια ενδιαφέρουσα συζήτηση σχετικά με τις διαφορές ανάμεσα στην Αθήνα και τη Μαδρίτη.

Ο πυρήνας του βιβλίου συνίσταται από τρία θεωρητικώς ενημερωμένα κεφάλαια, από τα οποία το κεφάλαιο

4 (Allen) βασίζεται στα περίφημα «προνοιακά καθεστώτα» του Esping-Andersen (παρότι αυτός παραμελεί τη νότια Ευρώπη) και στις «οικογένειες εθνών» του Castles, προκειμένου να διερευνήσει το ζήτημα ενός ξεχωριστού «νότιου προνοιακού καθεστώτος» και το «διπλό έλλειμμα κράτους» του Ferrera (1996). Κατά τη συγγραφή, το θέμα της στέγασης διαμορφώνεται από τρεις θεσμούς: την οικογένεια, τη δημόσια διοίκηση και τον άτυπο τομέα που δηλώνεται με αυτό που εδώ ονομάζεται «δυσάδικη» αγορά εργασίας (σ. 108-111). Πάνω σ' αυτά τα θέματα υπάρχουν πολλοί νοτιο-Ευρωπαίοι κλασικοί συγγραφείς, όπως ο Mingione (1991), που δεν ελήφθησαν υπόψη. Το κεφάλαιο 5 (Leal and Maloutas) πραγματεύεται την οικογενειακή αλληλεγγύη ως το βασικό άξονα κοινωνικής συνοχής και πρόσβασης στη στέγαση. Μετά από μια ενδιαφέρουσα ποσοτικοποίηση και ανάλυση των κυριότερων συστατικών, η οποία διαχωρίζει ξεκάθαρα τις νότιες από τις σκανδιναβικές χώρες με βάση την οικογένεια (σ. 124-126), οι συγγραφείς επιστρέφουν στο ρόλο της οικογένειας και της πατρικής κληρονομιάς για την πλατιά διαδεδομένη ιδιοκατοίκηση, στο πλαίσιο των περιορισμένων προνοιακών κρατικών παροχών, που υπήρξε μια ιδέα που επικράτησε ευρέως στη σχετική βιβλιογραφία και μια καθιερωμένη ανάλυση από την περίοδο του Μεσοπολέμου. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα υψηλά ποσοστά ιδιόκτητης κατοικίας στο

νότο αυτή τη στιγμή είναι ίσως υπερτονισμένα εδώ, μια και δεν είναι τόσο πολύ ψηλότερα από αυτά που παρατηρούνται πια σε αρκετές δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες (όπως φαίνεται στους πίνακες των σ. 16-17). Αυτό που είναι περισσότερο ενδιαφέρον είναι η σύνθεση της κοινωνικής τάξης των ιδιοκατοικούντων, οι οποίοι ανήκουν σε φτωχότερους πληθυσμούς απ' ό,τι στο βορρά. Στο κεφάλαιο 6, η Padovani εξετάζει τις κρατικοκεντρικές ιδέες των στεγαστικών προγραμμάτων και προτείνει μια ενδιαφέρουσα ιδέα «δημόσιας δράσης» που συνεπάγεται την κινητοποίηση μεγάλης χορείας δρώντων κατά το πέρασμα από τη διοίκηση στη διακυβέρνηση. Αυτό που λείπει εδώ είναι η αναφορά στην πολιτική αλλαγή, από τη δικτατορία στη δημοκρατία, και η χρησιμοποίηση της στέγασης για διαφορετικούς σκοπούς παρά για πρόνοια, ιδίως από την πρώτη. Περιστασιακές αναφορές σε δικτατορίες στη νότια Ευρώπη (σσ. 66, 99, 180) προκύπτουν μάλλον από τα συμφραζόμενα.

Στα συμπεράσματα, οι Allen και Barlow μιλούν για τη διακριτότητα των στεγαστικών συστημάτων στο νότο και εξετάζουν περιοχές για μελλοντική μελέτη για προνοιακά συστήματα και αποτελέσματα και για «ιδέες» που δεν συνηθίζονται στη «βορειο-κεντρική βιβλιογραφία». Η συζήτησή τους για το πιθανό μέλλον της στέγασης περιστρέφεται γύρω από μετα-αφηγήσεις σύγκλισης και μεταμοντερνισμού, αλλά δεν αναφέρεται

στην ένταση μεταξύ «εξευγενισμού» και άτακτης εξάπλωσης στο νότο που διογκώνεται στο πλαίσιο του αστικού ανταγωνισμού κατά την περίοδο της διεύρυνσης της ΕΕ και της παγκοσμιοποίησης γενικότερα. Οι αλλαγές στη στροφή της χιλιετίας, που παραμένει να συζητηθούν αλλού, οφείλονται επίσης σε νέα μεταναστευτικά κύματα και σε διαδικασίες αναδιάρθρωσης ιδιαίτερα στις ισπανικές πόλεις μετά το 1992 ή στην Αθήνα και την άναρχη αστική εξάπλωσή της που οφειλόταν στη δημιουργία υποδομών μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004, που ίσως οδηγήσουν σε μελλοντικές στεγαστικές δομές και στρατηγικές.

Το βιβλίο επιχειρεί μια πολύ καλοδεχόμενη ενημέρωση και επέκταση σε θέματα που έχουν ήδη αναλυθεί στο παρελθόν με διάφορες ονομασίες – ιδιαίτερα η αλληλεπίδραση μεταξύ οικογένειας και νοτιο-ευρωπαϊκών προνοιακών συστημάτων, που σχετίζονται με τη στέγαση. Προηγούμενες μελέτες προτίμησαν να μη μιλήσουν για αυτοστέγαση αλλά μάλλον για μικροκερδοσκοπία ή «αυτο-παροχή» και αυτοκατασκευή. Το πρώτο σχετίζεται με το θέμα της στέγασης στη Ρώμη από τη δεκαετία του 1970 (Fried, 1973) ή με το ελληνικό σύστημα της *αντιπαροχής*: το δεύτερο αφορά τους μεσογειακούς αυτοκατασκευασμένους συνοικισμούς που έχουν ονομαστεί «αυθόρμητοι» από τη γράφουσα, ακολουθώντας τον Gramsci, μαζί με την αστικοποίηση που έγινε αφορμή για την ύπαρξή τους. Το

«έλλειμμα κράτους» (Ferrera, 1996) έχει αναλυθεί σε προηγούμενες μελέτες ως έλλειψη σχεδιασμού (Newman and Thornley, 1996) ή ως ο αυθορμητισμός αυτοκατασκευασμένων ή αυθαίρετων συνοικισμών και ως μεσογειακοί πολιτισμοί παράβασης των κανονισμών, πολιτισμοί του άτυπου και του αυθορμητισμού. Η αλληλεπίδραση του άτυπου τομέα ή των παράλληλων αγορών εργασίας με τις στεγαστικές δομές έχει τονιστεί, και ο ρόλος της στέγασης στις οικογενειακές στρατηγικές –και αντιστρόφως– έχει συσχετιστεί τόσο στενά με την απασχόληση, ώστε η κατοικία έχει θεωρηθεί ως συντελεστής παραγωγής στις συγκεκριμένες κοινωνικές δομές της νότιας Ευρώπης (Leontidou, 1993).

Αυτή η αναδιάταξη εννοιών και ιδεών και η επικαιροποίηση προηγούμενων μελετών είναι απολύτως ευπρόσδεκτα, αλλά ασφαλώς όχι τόσο μοναδικά όσο δηλώνουν οι συγγραφείς στα ακόλουθα: «Αυτό είναι το πρώτο βιβλίο που επιχειρεί μια συγκριτική ανάλυση των στεγαστικών συστημάτων της νότιας Ευρώπης» (σ. 187). Τουλάχιστον θα έπρεπε να αναγνωρίσουμε ως «πρώτα βιβλία» αυτά των Wynn (1984a, 1984b), Pooley (1992), Berry and McGreal (1994) και πλήθος συγγραφέων στις αντίστοιχες χώρες που έχουν εργαστεί πάνω σ' αυτά τα θέματα και έχουν επανειλημμένως υποστηρίξει την ιδιαιτερότητα των στεγαστικών συστημάτων, της οικογένειας, του άτυπου, του αυθορ-

μητισμού στο νότο. Εδώ οι συγγραφείς εκφράζουν τη φιλοδοξία τους να εισαγάγουν μια συστηματική θεώρηση της χωρικής ανάπτυξης στο νότο δεδομένης της σπανιότητας αγγλό-γλωσσων πηγών που αφορούν χωρικές μελέτες και ιδιαίτερα τη στέγαση στη νότια Ευρώπη, παρά την έρευνα στις αντίστοιχες χώρες – και γλώσσες. Ωστόσο, αυτό το βιβλίο δεν περιλαμβάνει μεγάλο μέρος των σχετικών συγκριτικών εργασιών που έχουν επίσης δημοσιευτεί στα αγγλικά, ειδικά από το 1990, όσον αφορά τη στέγαση (βλ. παραπάνω), την αστική Ευρώπη (Jensen-Butler et al., 1996· Newman and Thornley, 1996· και πολλοί άλλοι), τη Μεσόγειο (για παράδειγμα, King et al., 1997, 2000), ή πρώιμες ερευνητικές μονογραφίες (Allum, 1973· Fried, 1973), εκ των οποίων όλες περιέχουν συγκρι-

τικές αναλύσεις για τη στέγαση στη νότια Ευρώπη ως διακριτή από το βορρά, για τη σχέση της με τις οικογενειακές στρατηγικές, τον άτυπο χαρακτήρα, το κράτος και τον ασθενή ρόλο του σχεδιασμού. Αυτές οι εργασίες είναι μονογραφίες αστικής ιστορίας στα αγγλικά, ή επιμελημένοι τόμοι με κεφάλαια ανά χώρα ή βιβλία πάνω σε θέματα, όπως αυτό. Οι συστηματικές προσεγγίσεις τους των στεγαστικών στρατηγικών και συστημάτων και η εννοιολόγηση των διαφορών ανάμεσα στο βορρά και το νότο έχουν δημιουργήσει το υπόβαθρο για τις διακρίσεις και τις αντιθέσεις που ιχνογραφούνται σ' αυτό το βιβλίο, οπότε δεν τους αξίζει να αγνοηθούν.

Lila Leontidou

Unit of Geography and European
Culture Hellenic Open University

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ*

- Allum, P. (1973) *Politics and Society in Post-war Naples*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berry, J. and McGreal, S. (Eds) (1994) *European Cities, Planning Systems and Poverty Markets*. London: E and FN Spon.
- Ferrera, M. (1996) The “southern model” of welfare in social Europe, *Journal of European Social Policy*, 6(1), pp. 17-37.
- Fried, R. C. (1973) *Planning the Eternal City: Roman Politics and Planning since World War II*. London: Yale University Press.
- Jensen-Butler, C., Shakhar, A. and Weese, J. Van (Eds) (1996) *European Cities in Competition*. Aldershot: Avebury.
- King, R., Mas, P. de and Beck, J. M. (Eds) (2000) *Geography, Environment and Development in the Mediterranean*. Brighton: Sussex Academic Press.
- King, R., Proudfoot, L. and Smith, B. (Eds) (1997) *The Mediterranean: Environment and Society*. London: Edward Arnold.
- Leontidou, L. (1993) Informal strategies of unemployment relief in Greek cities: the relevance of family, locality and housing, *European Planning Studies*, 1(1), pp. 43-68.
- Leontidou, L. and Marmaras, E. (2001) From tourists to migrants: international residential tourism and the “littoralisation” of Europe, in: Y. Apostolopoulos, P. Loukissas and L. Leontidou (Eds) *Mediterranean Tourism: Facets of Socioeconomic Development and Cultural Change*, pp. 257-267. London: Routledge.
- Mingione, E. (1991) *Fragmented Societies: A Sociology of Economic Life beyond the Market Paradigm*. Oxford: Blackwell.
- Newman, P. and Thornley, A. (1996) *Urban Planning in Europe: International Competition, National Systems and Planning Projects*. London: Routledge.
- Pooley, C. (Ed.) (1992) *Housing Strategies in Europe, 1880-1930*. Leicester: Leicester University Press.
- Wynn, M. (Ed.) (1984a) *Housing in Europe*. London: Croom Helm.
- Wynn, M. (Ed.) (1984b) *Planning and Urban Growth in Southern Europe*. London: Mansell.

---

* Η βιβλιογραφία παρατίθεται ως έχει στο πρωτότυπο.